քալ, եւ դնեմ զանձն իմ ի վերայ խաչանց իմոց». զի եթէ «ես հովիւս մեղայ, խաչինքդ * զի՞ յանցեան. եղիցի ձեռն քո յիս եւ ի տուն հաւր իմոյ»: Եւ քանզի զիւր զանձնն մատոյց հարուածողն ապրեցոյց զամենեսեան: Տեսանե՞ս, ունել ունէր զՅնաս անձին. ո՞րպէս դարձուցանէ զբարկութիւն, զի եւ զնա չտանջեաց. եւ ցհրեշտակն ասէ. Դարձո զսուր քո յաստուղ հարուածողն:

66. Զի եթէ զհրեշտակ սուսերաւոր զարձուցին աղօթք, մեք սրտի մտաւք թէ աղաչիցեմք, չդարձուցանիցէ՞ զսուրս հինի եւ թշնամեաց: Եւ զի մի յամբառական ինչ իրքն կարծեսցին, եցոյց նմա զհրեշտակն կատարիչ թռուցեալ սուսերը ի ձեռին եւ յայնմանէ իմացեալ զձգնական հրեշտակաց սպասաւորութիւն. ասէ. «Աբր-նեգ՛ք զՏէր ամենայն հրեշտակք նորա, հզաւրք զաւրութեանց, որ առնեն զկամս նորա»: Եւ զիտաց Դաւիթ, զի թէպէտ ահաւոր է հրեշտակ, այլ զհրամանն կատարէ եւ ողորմել չիշխէ, այլ աղաչեաց զԱստուած եւ դարձոյց զսուր հրեշտակին:

67. Վասն այսորիկ եւ Մովսիսէ իմացեալ, եթէ չեն իշխան հրեշտակք անցանել ըստ Աստուծոյ հրամանն, յասելն Աստուծոյ, եթէ «ոչ ելանեմ ընդ ձեզ, այլ ահաւասիկ առաքեմ զհրեշտակ իմ ընդ ձեզ· ասէ Մովսէս, եթէ դու ընդ մեզ ոչ ելանիցես, ոչ ելանեմք աստի, հրեշտակ տաս, ասէ, ընդ մեզ, երկնչիմ ի հրեշտակէն ծառայէ, զաերունի ինչ չիշխել չնորհել: Եւ մեք եղբարք, իմաստուք, թէ չեմք ձեռնհաս յԱստուծոյ բարկութենէն փախչել· մի փախիցուք ի տեղեաց, այլ ի մեզաց. եւ պարապեսցուք զօրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. որում փառք յաւիտեան:

ՎԵՐՋ ՁԱՒԻՑՍ

Հրտ. Հ. Ն. Ակինեան

691 Յովհ. ժ. 14:
693 զի յանցեան ասկէ սկսեալ (թղ. 240ա—240բ) այլ գրչէ, մանր բոլորգիր:
694 հօր:
694 բ. Թագ. 17:
695 բ ունել ունել:
697 բ զարձոյ:
699 բ մտօք:
701 բ ձեռն.:
703 հզօրք:
704 Սաղմ. ձԱ. 20:
706 բ զարձուց:
710 հմմտ. Եւք ԼԹ. 2:
710 օրհնեցէք:
712 բ չիշխել իմացիր չիշխէ:
714 փախչել:

ՀԸՂՐԱՏԻ ԿԱԼՈՒԱԾՔՆԵՐԸ

Հաղրատի կալուածներու եւ հողերու մասին Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ՝ «Կալուածք Հաղրատայ կամ հող նորա ի բնէ անտի սեպհական նմա բովանդակապէս առեալ սահմանի ի հարաւոյ եւ յարեւելից կալուածովք գաւառին Ղազախու եւ ըստ մասին արեւելեան կողման զարձեալ կալուածովք Շինողայ, որ է գիւղ մեծ գաւառին Պօռչալուի: Ի հիւսիսոյ կալուածովք գիւղօրէից Զօլքանայ եւ Արծահանքին, որ Ախթալային կոչի: Իսկ յարեւմտից կուսէ կալուածովք Մարոյ եւ Ոռնակայ եւ Սանահնի գիւղից· եւս եւ կալուածովք Պղնձահանքին նորոյ, զոր Մատանն կոչեն:

Շրջապատ կալուածոյս Հաղրատայ ըստ ամենայն վերջին եղերայ նորա առեալ պարունակէ զտարածութիւն իրր չորեքտասան կամ հնգետասան ժամուց ճանապարհի հեռաւոր մարդոյ որ է շրջապատեալ ըստ մեծի մասին ի գօտեաց բարձրաբերձ, անառաւալից եւ ապառաժուտ լերանց եւ լինքն իսկ այս կալուած գիւղիկ բովանդակ բաղկանայ ի մեծամեծ լերանց եւ յանտառաց, ի ձորոց եւ ի ծորձորոց, ի բլրոց եւ յառապարաց· ուստի սակաւ սուրբք տեսանին ի նմա ատտ եւ անդ տեղիք ըստ ամենայնի հարթհաւասարք, բայց դիք ըստ ամենայնի յոլովք եւ անբեն ի նմա մարդաստանք յոլովք եւ անդաստանք իրրեւ չորս հազար օրավարաց եւ աւելի· Թէպէտ որք վաթինն յայժմ եւ աւելի· Թէպէտ որք վաթինն յայժմ ի բնակչաց սակաւ են յոյժ, նաեւ յոլովք ի նոցանէ են ծածկեալք յանտառաց ի ժամանակս յամայութեան:

Բաժանի այս կալուած ընդհանրապէս յերիս գաւառակս կամ ի վիճակս: Առաջինն կոչի ի Հաղբատացւոց Սար, զոր Սարաւանդակ մեք ի գիրս յայս կոչեմ Սարաւանդակ կամ Մարզագետին: Երկրորդն Հաղբատ Մարզագետին, զոր եւ մեք ի տառիւ լսի ի բնակչաց, զոր եւ մեք ի գործ ածեմք իրրեւ հարազատ բարբառ հայկական...: Իսկ երրորդն է մասն ձորոյն Կողբացւոց ի նախնեաց Ձորոյգետ Սեւորդեաց կամ Սեւորդեաց ձոր, այլ եւ ձորն Ջաղացից...» ապա մանրամասնօրէն կը խօսուի անոնց վրայ[1] (թ. 239 էջ 15—22):

Հաղրատի վանքը, ինչպէս յատկապէս արձանագրութիւններէ կը տեսնուի, նուէր ընդունած է չարժուն եւ անշարժ ինչքեր ու կալուածներ: Հայ ու վրացի արքունիքներու եւ ազնուական դասին նախասիրուած վանքերէն էր Սանահինի հետ: Նմանապէս հայ եկեղեցականին ու աշխարհականին սրտերուն շատ մօտ էր[2]:

Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ Բաղուժ են յայժ գիւղօրայք այսպիսիք, եւ կալուածք, զորս ունէր յառաջին ժամանակս այս ուխտս հռչակաւոր, որոց իւրաքանչիւրոցն անուանք եւ հանգամանք եւ տեղիք հանդերձ անուամբ անձինւր ընծայողաց նոցին թագաւորաց Հայոց եւ իշխանաց յոլովից, որպէս արքայիկ Վրաց եւս պատճէնք հրովարտակացն եւ ձեռագրաց իւրաքանչիւրոց նոցա պատնին արձանագրեալ միաբան որոշակի ի հնագոյն տառս մատեան յիշատակարանացդ այսր մենաստանի ըստ վկայելոյ ձերոց այսր մենաստանի, որոց տեսեալ է զայն ունեաց ոմանց, որոց տեսեալ է զայն մատեան, որ արդիս չէ ի միջի» (թ. 239 էջ 34—35): Շատ կարեւոր են այս խօսքերը, որքա՞ն չոգ ու լայն պիտի ափէր այդ մատեանը Հաղրատի պատմութեան վրայ: Շատ իրաւացիօրէն կարծելի է խորհիլ թէ յափշտակողները (հոսելի է խորհիլ թէ յափշտակողները) ջնջած են կամ այրած գերու եւ գրքերու) ջնջած են կամ այրած գայն, որպէս զի իրենց յափշտակութիւնը վայելել կարենան:

Բարեբաստօրէն արձանագրութիւններէն բաւական մեծ մաս մը դեռ փրկուած է եւ ահա առոնցմէ քանի մը հատ միայն, գրութիւնս չծանրացնելու համար:

Ի հակառակ որմոյն մեծի տաճարին արեւմտեան գրան, որ ի ժամանակի յարեւելս. ի ժամանակս լինքնակալ արքային Դաւիթ Անհողին Գուրգենայ որդւոյ Բագրատունւոյ թագաւորին եւ Մրիամեան որդի Աբասայ արքային եւ ամուսնին իմ Թուսուդան գընեցի իմ հալալ ընչիւքն Ուքանի որդեացէն Անդկին, Սամխուան, Բաղէնքն, Բերդկայ· այսին, որ ջրանցի արեւի տակն է եւ ձորթոլանց տունն եւ Աչէան իւրեանց հայրենիքն գանձագին արարի եւ եատն իմ սուրբ Նչանիս ընծայ եւ այլ արդիւնք.

1 Հաղրատի վերաբերող հաղրատաձորը ունէր գեղեցկատունկ այգիներ (Աբարատ 1887, էջ 218):

2 Աբգար թաթուն կը նուիրէ ծածկոյթ մը (կիր. Պատ. էջ 111):

© National Library of Armenia

առաջնորդ հայր Սիմէաւն եւ միաբանքս սահմանեցին տալին երեք քառասունք կատարեն անխափան: Ով խափանէ կամ հանել հնարի յիմոց կամ յաւտարաց մանն Յուդայի եւ կայենի առչ, իմ մեղացս եւ ապի մեղացն ակը է եւ մի տեսչ պիտոս Որդւոյն Աստուծոյ, իսկ կատարիչքն աւրհնին ի Տեառնէ, ամէն Թուն Նոե (996)»: (Արարատ, 1886, էջ 551):

Արձանագիրը կամարաձեւ փորագրեալ է վերայ հիւսիսային դրան (Ս· Նշանի) արտաքուստ· Ի Նկե Թուականի (1016) ես Մուին որդի Հոնովարս Ընորհիւն Աստուծոյ նոր նորոգեցի զսուրբ Կաթուղիկէն, որ աւերեաւ ի սաստիկ չարժմանէ եւ եաւ զաղարակ իմ գանճով գնած վանս... մեզացս Թողութեան... եւ պարտին լինճ յամենայն տալի գվարդավառին... քառասունք անխափան եւ որ պակասցնէ եւ հանէ նզոված է (Թ· 239, էջ 45, Արարատ 1887, էջ 35, Զալալեան, էջ 68, Brosset, էջ 3):

Ցաւագ տաճարին ի ներքս անդ ի վերայ հիւսիսային որմոյ նորա յարեւմտից դրան հիւսիսոյ· ի ՆՀ (1021) Թուին Հայոց ես Ապլղարիպ որդի Գրիգորոյ եաւս գԱրծուերդնն ի Հաղբատ զանճապին արարեալ վանն Ցովանիսի արեւշաւութեան եւ ինձ մեղաց Թողութեան եւ պարտական են յամենայն ամի Բ· քառասունք առնել ինձ: Արդ եթէ ոք գիմ ուխտս խափանել չանայ նզովեալ լիցի յամենակալ բերանէ Աստուծոյ (Թ· 239 էջ 76, Արարատ 1886 էջ 489, Զալալեան, էջ 75 եւ Brosset, էջ 26):

Ս· Նշան աւագ տաճարին արեւմտեան դրան ճակատին վրայ, արտաքուստ· Ի ժամանակս ինքնակալին արքային Դաւթի բարեպաշտի եւ յաղթողի որդւոյ Գիորգեայ որդւոյ Բագրատայ... որ տիրեաց գաւառս եւ ագին... եղեւ խնամող Հաղբատայ եւ Սանահնի... ընթացեալ քաղցր եւ բարեկէր առաւաձապաշտութեամբ... գՀաղբատս ի մթութենէ աւերութեանն ապատեաց, գրով եւ վճռով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զպիտս... զդիւղն... եւ ամենայն հոդով եւ վիճակովն... զեղեալ կալուածս ամենայն վերահաստատեաց... (Ով) ճեռնամուխ լինի կամ խափանէ նզովի ի բանէն Աստուծոյ եւ մի տեսչ պիտոս նորա... զրեցաւ գիրս այս յարքեպիսկոպոսութեան ... առաջնորդի Հաղբատայ, որ է եղբայր Գրիգորի ։ ։ ։ ։ ի թուին ՇՀ (եւ այսքան, զի եղծեալ էր ասէն թուագիրն վերջին) (Թ· 239 էջ 35—36, Արարատ 1886, էջ 530, Brosset էջ 4· համառ· Մելիքսէթ–Բէկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին, Երեւան 1955, Գ· էջ 87):

Ի ճակատ դրան նշխարատան· Ի թուին ՈԻԸ (1179) յանուն Աստուծոյ ես Ագամս որդի Համազասպայ յիշեցի զրազում յանցանս իմ եւ եղի զայս իմ ի սուրբ Նշանս եւ եկի կրաւնաւորեցայ ատա եւ եաւս զիմ հայրենիք այգին որ առաջի էկղաճորոյ ի զրաստունս Հաղբատայ յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ եաւն լինճ երկու ժամարար ի տաւնի սրբոյն Անտոնի: Արդ ով զիմ այգին յայսմ տանէս հանել չանայ յիմոց կամ այլ ոք գկայենի եւ գՅուդայի նզովն առչէ: Եւ ես կուտս իմ հոգւոյս պաշար զիմ այգին յայս զրատունս եաւս: Ես Սիմաոս զիմ այգին եաւս եւ ես Սարգիս որդի Զաքին զիմ այգին եաւս: Ով հակառակի զվերոյգրեալ նզովն առչէ (Թ· 239 էջ 65, Արարատ 1887, էջ 69—70, Brosset, էջ 16):

Ի ճակատ դրան դաւթին· կամաւք եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ հզաւրի եւ Միածնի Բանին եւ ամենասուրբ Հոգւոյն այս գերդ արձանագրեցաւ կտակ մչանչենատուր յամս օծելոյ Աստուծոյ Թագաւորաց Թագաւորին Գօրգեայ որդւոյ մեծի Թագաւորին Թամարին, որոյ ժամանակս եաւ Աստուած ի ձեռս երկու հարազատացս Զաքրէի եւ Իվանէի զօրավարին մեր գերդն գչինեալն ի նախնեաց մերոց եւ զայլ բազում ամրոցս· արդ ես Մանդատուրթախուցէս Ամիր սպասալար Շահնշահ Զաքարիա որդի բարեպաշտ իշխանացդ իշխանին որդւոյ Սարգսի եաւս ի սուրբ ուխտս Հաղբատայ գեղորայն գհամալրեն եւ գվանս եւ գի այս գեղերս հետ էին ի Հաղբատայ, փոխեցի եւ եաւս հայրենիք Դաւթի որդւոյ Շոթոուկայ եւ ասի զգիւղն երկու փոխն գՀաղբ բենիքն եւ եաւս ընծայ սուրբ Նշանիս Հաղբատայ ամենայն սահմանօք եւ նոցա բնական եղեալ է հոդով եւ ջրով, խոտամարգերով, մայրիւք եւ ջրաղացով եւ գոմատեղիւ, լերամբ եւ դաշտով վանս երկար կենդանութեան թագաւորին եւ արեւշաւութեան որդւոյ իմոյ Շահնշահի եւ եղբօր իմոյ Իվանէի եւ որդւոյ իւրոյ Աւագին եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ այս գեղ ազատ ամենայն հարկէ ի պարոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի գալ ատագաց եւ եղի լուծ ի վերայ սոցա այս, որ ի մեծ եկեղեցին գատել խորանին պատարագն յիմ Զաքարէի անուն մատուցանել յայսմ հետէ որ թիւ Հայոց այս է ՈԽԹ (1210) մինչ գալուստն Քրիստոս, եթէ հակառակի ոք եւ գմեր յիշատակն խափանել չանայ յիմոց կամ յօտարաց մեծ կամ փոքր Վրաց կամ Հայոց, ի Լատից ակրանց, եպիսկոպոսաց, ի քահանայից կամ աշխարհականաց կամ յայլն[3] հանապից կամ աշխարհականաց կամ յայլն յետ առնէ գիմ պատարագն խափանէ նզովի Ամենակալէն Աստուծոյ, ատանդող հոգւոյ նորա սատանայ (Զալալեան, էջ 58—59, Թ· 239 էջ 37—38, Արարատ 1886 էջ 525, Brosset, էջ 6—7):

Ցարեւմտեան որմն գաւթին, արտաքոյ· Կամաւք ամենակալին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ես Մխարգել Շահնշահ որդի Զաքարիայի եւ ամուսին իմ Նազովդ դուստր աթաբէկ Սաթունին եւ մեք ըստ նախնեաց մերոց միաբանեցաք եւ տվաք... ՌՇ սպիտակ սուրբ Նշանիս մոմագին յամէն տարի եւ եկեղեցոյս նախորատանի եւ կանթեղք արծաթիք վասն արեւշաւութեան Իւանէի հաւրեղբաւր իմոյ եւ ծնողաց մերոց եւ ծնողաց մերոց եւ մեզ եւ մեր խնդրէն այս է յեպիսկոպոսէ եւ միաբանացս, որ վարդավառին չարաթ աւրն նոցա եւ կիւրակէն ինձ ժամ առնեն ամէն եկեղեցիքս· կատարողքն աւրհնեն յԱստուծոյ եւ խափանողքն զատի Քրիստոս Աստուած (Ունի չատ տարբերակներ տես Աստուած (Ունի չատ տարբերակներ տես Աստուած Նազովդ դուստր աթաբէկ Սաթունին կարզացուած է Անտա դուստրը Աթաբէկին Ամենակալէն Աստուծոյ, ատանդող հոգւոյ նորա սատանայ (Զալալեան, էջ 58—59, Թ· 239 էջ 37—38, Արարատ 1886 էջ 525, Brosset, էջ 6—7):

Ցարեւմտեան որմն գաւթին, արտաքոյ· Կամաւք ամենակալին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ես Մխարգել Շահնշահ որդի Զաքարիայի եւ ամուսին իմ Նազովդ դուստր աթաբէկ Սաթունին եւ մեք ըստ նախնեաց մերոց միաբանեցաք եւ տվաք... ՌՇ սպիտակ սուրբ Նշանիս մոմագին յամէն տարի եւ եկեղեցոյս նախորատանի եւ կանթեղք արծաթիք վասն արեւշաւութեան Իւանէի հաւրեղբաւր իմոյ եւ ծնողաց մերոց եւ մեզ եւ մեր խնդրէն այս է յեպիսկոպոսէ եւ միաբանացս, որ վարդավառին չարաթ աւրն նոցա եւ կիւրակէն ինձ ժամ առնեն ամէն եկեղեցիքս· կատարողքն աւրհնեն յԱստուծոյ եւ խափանողքն զատի Քրիստոս Աստուած (Ունի չատ տարբերակներ տես Աստուած Նազովդ դուստր աթաբէկ Սաթունին կարզացուած է Անտա դուստրը Աթաբէկին Ամենակալէն Աստուծոյ, ատանդող հոգւոյ նորա սատանայ (Զալալեան, էջ 58—59, Թ· 239 էջ 37—38, Արարատ 1886 էջ 525, Brosset, էջ 6—7):

Ցարեւմտեան որմն գաւթին, արտաքոյ· Կամաւք ամենակալին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ես Մխարգել Շահնշահ որդի Զաքարիայի եւ ամուսին իմ Նազովդ դուստր աթաբէկ Սաթունին եւ մեք ըստ նախնեաց մերոց միաբանեցաք եւ տվաք... ՌՇ սպիտակ սուրբ Նշանիս մոմագին յամէն տարի եւ եկեղեցոյս նախորատանի եւ կանթեղք արծաթիք վասն արեւշաւութեան Իւանէի հաւրեղբաւր իմոյ եւ ծնողաց մերոց եւ մեզ եւ մեր խնդրէն այս է յեպիսկոպոսէ եւ միաբանացս, որ վարդավառին չարաթ աւրն նոցա եւ կիւրակէն ինձ ժամ առնեն ամէն եկեղեցիքս· կատարողքն աւրհնեն յԱստուծոյ եւ խափանողքն զատի Քրիստոս Աստուած (Ունի չատ տարբերակներ տես Աստուած

[3] Թ· 239 էջ 38 կամ Հաղբատա· կան դեռ ուրիշ տարբերակներ:

դրուած խոխաղարճ պարտականութիւնները:

Կալուածներն եղած են արգասաբեր եւ վարձահատոյց քրանաթոր ճակատներու, զի ունէին առատ ջուր եւ առողջ կլիմայ: Անդաստաններու մէջ կը յաջողէին ցորեններ ու արմաւիքներ եւ բանջարեղէններ, իսկ անտառները լի էին զանազան ծառերով որոնցմէ առաղձագործութեան յարմար փայտեր եւ տախտակներ կը պատրաստուէին: Գետերուն մէջ կը գտնուէին համեղ եւ առատ ձկներ (Թ· 239 էջ 29—34):

Հաղբատ ունէր նաեւ ընդարձակ թեմ: Օրբէլեանի վկայութեան համաձայն Ցուրատաւայի Մովսէս եպիսկոպոսին թեմը կը ժառանգէ Հաղբատ (Պատ· էջ 105): Ցովհաննէս Ղրիմեցի կը գրէ «Գլուխ ԺԹ· Թեմորայք Հաղբատայ եւ ճոխութիւն ըստ պատուոյ: Ցայտնի է բազմութիւն եւ ընդարձակութիւն թեմից եւ վիճակաց ուխտիս Հաղբատայ մանաւանդ ի յետին դարուց: Ականատես եւ ընթերցօղք մատենին յիշատակարանաց ուխտիս վկայեն զի արձանագրեալ ի նմին բովանդակ թեմից եւ վիճակացն, զորս ի սկզբանէ եւ այսր ունէր այս մենաստան, բայց թէ որչափ իցեն ճշդիւ չգիտեն ասել: Վկայեն եւ ականատեսք հնադոյն ձեռագրին երից եւ թագաւորաց[4] Տփխեայ, Կախեթու եւ

[4] երից թագաւորներու կամ մեծամեծ կայսերաց այս թուղթը հասած է մեր ձեռքը (հրատ· Լուսաց 1898 Ա· էջ 260—264 եւ Մէկու· 1860· Թ· 10): Բովանդակութենէն եւ լեզուէն դատելով կեղծուած բան է, սակայն Հաղբատի կալուածներու եւ թեմերու մրն է, որոնց համար արժէքաւոր: Անոր մէջ կը կարդանք «Եւ այս երկու կաթողիկոսքն ընծայեցին յատուկ իւրեանց վիճակին բազում վիճակս ի ծառայութիւն մեծ վանիցն Հաղբատայ հրամանաւ եւ կամակցութեամբ նոցին եւ մեծամեծ իշխանացն Հայոց եւ բոլոր արքային եւ մեծամեծ իշխանացն Հայոց եւ Աղուանից: Բարեկ կաթողիկոսին վիճակին Ախտանց Տաշիրն եւ ամրոցն Լօռի իւրեան բոլոր թէմիւն, Բագրեւանդ տաղան իւրեան բոլոր թէմիւն, Ջորնուտ տական իւրեան թէմիւն, Հայոցձոր եւ Ծակուձոր տախան իւրեան թէմիւն, Օձեու տախան իւրեան թէմիւն, Թիֆլիզ քաղաքն վերն Գօրի Սամշվիլդէն մինչ, Թիֆլիզ քաղաքն վերն Գօրի Սամշվիլդէն մինչ, Դմանիսի եւ Բուլամու ձորն իւրեանց թէմիւն, վերն Դմանիսի եւ Բուլամու ձորն իւրեանց թէմիւն, վերն Ցիխլվան Թամարէչն Զօրնիսն Զխեօրն Սամծուէն եւ Ցիխլվան Թամարէչն Զօրնիսն Զխեօրն Սամծուէն եւ Մծովրէքն իւրեանց թէմիւն, Բրնձն Նարատէկն եւ Մծովրէքն իւրեանց թէմիւն, Բրնձն Նարատէկն եւ այլն Սաւրան Ղազիկն տաճկն Դեղուտն· Կախէթն այլն Սաւրան Ղազիկն տաճկն Դեղուտն· Կախէթն Շաքէն Վարխանն Զուրբաքի ձայրն, բոլոր Սամխէթ Շաքէն Վարխանն Զուրբաքի ձայրն, բոլոր Սամխէթ թայ տանն Նախչ գաւառն, Ճաղալայն Տալավէրն գոր թայ տանն Նախչ գաւառն, Ճաղալայն Տալավէրն գոր ինչ Վրաց արքայի վիճակաւն Հայք գտանին Գրիգոր Լուսաւորչաւ գաւանութեամբն բոլորն Հաղբատայ ծառայող լինին· Վրաց արքայիկ Բագրատայ եւ Գէորգեայ նուիրեալն այս է Ախալքալաքն Սամխէն ի Մօգվին Սաղաւանն, Քասպին, Իմիրխէթ Զարդաբնաւեն Բուլբուլեանն, Քօրալեանն, Սվանտային Թաղաւորն Աձոզվէրն եւ այլ նորին վիճակն մեծի Ցովաննու Հրամանաւն եւ մեր Հայոց աղքս եաւք հանուս Հրամանաւն եւ մեր Հայոց աղքս եաւք

© National Library of Armenia

Ափխազաց, թէ ոտքս եկեալ յուխտ ի սուրբ Նշանս ընծայեցին ի վիճակս մենաստանիս իւրաքանչիւր զիւրեանց ախոռաթիւնս յորս էին Հայք բազումք: Ապաքէն անառարակոյս է թէ յետ չինուածեան մենաստանիս յատկացան նմա ի թաղաւորաց այնը ժամանակի որպէս զիւղորայք եւ կալուածք, նոյնպէս եւ թեմորայք, զոր օրինակ եւ Սանահնի ի Սմբատայ արքայէ: Նոյն բնիկ թեմորայք նորա ապա սկսան. ընդարձակել ի ժամանակէ անտի յորում այս մենաստան եղեւ եպիսկոսանիստ յաւուրս կաթուղիկոսութեան Գրիգորի Վկայասիրի եւ թաղաւորութեան Կիւրիկեայ արքայի Բագրատունւոյ, որ նստէր ի Լօռի...:

Յետ այնորիկ ապա ի հոլովիլ ղարուց որպէս երեւի առաւել եւս ընդարձակեցաւ թեմորայք մենաստանիս, ուստի բովանդակ Վրաստան, այսինքն Տփղիս, Կախէթ, Թեղլու, Քարթուլ եւ այլք համօրէն իւրեանց վիճակօք եւ իմէրէթ... եւ աշխարհն Գուգարաց, բաց ի գաւառէն Տաշրաց այսինքն Սամխէթ որ Թարգմանի Հայաստան, մանգաւառն Պօռչալուի, եւ գաւառն Ղազախու այլովքն հանդերձ էին թեմորայք եւ վիճակք Հաղբատայ ընդ արքեպիսկոպոսութեամբ առաջնորդի սորին մինչեւ յայս յետին դար: (Թ. 329 էջ 98—9):

Ափխազաց երկրին Հայերն ալ Հաղբատի առաջնորդին իրաւասութեան ենթակայ էին:

Դարեր յետոյ 1808ին «Իբրեւ եթող առաջնորդ Սարգիս զայս աթոռ (Հաղբատայ) հրաժարեալ առաջնորդութենէ առ հարկի, ...Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ակնեցի միաբան սրբոյ էջմիածնի որ առաջնորդն էր Տփղիսոյ յայնմ ժամանակի հաւանութեամբ ժողովրդեան ընդ իշխանութեամբ իւրով գրաւեաց գառաջնորդութիւն ոչխոս եւ յայնմ հետէ բովանդակ թեմորայք սորա միացեալ ընդ ակրունի թեմիդ եւ վանքն իսկ գլխովին համօրէն կալուածովք իւրովք անկան եւ են մինչեւ ցայսօր ընդ կառավարութեամբ կամ ընդ առաջնորդութեամբ առաջնորդաց առաքելոց ի սրբոյ աթոռոյ անտի էջմիածնի ի Տփղիս քաղաք[5], ուստի եւ այժմ Ներկա սրբազան արքեպիսկոպոսն գոլով առաջնորդ Տփղեաց եւ համօրէն Վրաստանի եւ այլոց ընդ տեսչութեամբ նորա է եւ մայրավանքս ամենայն թեմիւք իւրովք եւ ունի գեպիսկոպոսական եկամուտս սորա առանձին տուրս առ ի պէտս չինուածեան եւ նորոգութեան սորին եւ կառավարութեան» (Թ. 239 էջ 100):

Այսպէս՝ կը տեսնուի որ գարերու ընթացքին Հաղբատ վանքը կը տանայ չատ մը կալուածներ եւ հողեր՝ իր շրջակայքը եւ Գուգարքի մէջ. նաեւ կ'ունենայ առաջնորդական թեմ իր շրջակայքը եւ մինչեւ հեռաւոր տեղեր եւ անոնց մէջ ալ կալուածներ ու հողեր, բայց նաեւ կ'ունենայ անոնց համար հարցեր ու խնդիրներ եւ չատերէն կը զրկուի, մինչեւ որ կ'երթայ Թիֆլիսի եւ էջմիածնի իշխանութիւններուն ներքեւ:

Ինչպէս՝ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը կ'արտայայտուի Թէ Սանահինցիներու եւ Հաղբատցիներու մէջ թեմի տարածութեան եւ իրաւասութեան նկատմամբ կռիւներ ու վէճեր անպակաս եղած են (Դիւան Դ. էջ 209): Անիկա իր տհաճութիւնը կը յայտնէ որ Թիֆլիսի Սահակաչէն Ս. Աստուածածնին եկեղեցին Հաղբատի ենթարկելու համարձակողներ կան (անդ էջ 164): Նոյն կաթողիկոսի օրով Սիմէոն Գեանջեցի վարդապետը կը ծրագրէ Լօռիի Ս. Յովհաննէս Օձնեցիի վանքը վերաշինել, սակայն անոր վրայ տարածած էին Հաղբատ եւ Սանահին իրենց իրաւասութիւնը, հետեւաբար անիկա կը ցանկայ որ վանքին վերաշինութեան եւ անկախութեան արտօնութիւնը չնորհէլէ յառաջ կանխէ քննութիւն մը թէ ի՞նչ

[5] Թիֆլիսի մէջ եւ անոր շրջակայքը կանգնուած են քանի մը «վանքեր»՝ Ս. Գէորգի, Փացի, Ս. Սարգսի, Կուսանաց, Մակարայ, Բեթանիայի, Խօջավանք (հմմտ. Օրբէլեան, Պատ. էջ 378, Ջալալեան, Ճամբ. Բ. 58, 74, Աբարատ 1911, էջ 118, Բանասէր 1903, էջ 356, Մոզիկեան Աբարատ-Կովկաս. Բ. էջ 274—275. Արեւելք 1890 Թ. 4471): — Մատուռ մը Բարալէթ մը Ախալքալաքի ձորին մէջ՝ ձգնաւորի վանք եւ ուրիշ Լալայեանց ե. Ջաւախք. Թիֆլիս 1897, էջ 31 եւ 261): Առանց եւ դեռ ուրիշ քանի մը վանքերու մասին՝ այլուր, ինչպէս նաեւ (հայ—) յունական եւ վրացական վանքերու (այսպէս՝ Պղնձահանք կամ Սպիղնցահան վանքը, հմմտ. Ակինեան Հ. Ն. Սեմէոն Պղնձահանեցի եւ իր Թարգմանութիւնները վրացերէնէ, Վիեննա 1951, էջ 1). Նկատմամբ (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1957, էջ 191):

տուեալներու վրայ յեցած այդ զրպ վանքերը Օձնեցիի վանքին վրայ կը բռնանան (անդ էջ 205—11):

Նոյն մեծ վանքերը չատ կանուխէն իրաւունք հետ հողային հարցեր կ'ունենան եւ անոնք դարերու ընթացքին ալ կը չարունակուին (հմմտ. Աւետիք առաջնորդի խնդիրը)[6]: Նման հարց, ինչպէս նաեւ թեմական հարց, Հաղբատ կ'ունենայ Հաղարծին վանքի հետ եւ Սիմէոն ու Դաւիթ կաթողիկոսները մըտքերը կը հանդարտեցնեն վէճի նիւթ եղած վայրերու կէս առ կէս բաժանումով (Դիւան Դ. էջ 387 եւ Զ. 182—3. կալուածի ուրիշ հարց մը՝ հմմտ. անդ Ը. էջ 215—7):

Հաղբատի կալուածներուն եւ գիւղերուն չատ մեծ մասին կը տիրանան Պարաթեան պարոնները, որոնց նախահայրը հողերուն սեպհականութիւնը ապահովելու համար քրիստոնէական հաւատքը կ'ուրանայ եւ Շահ Աբաս Բ.էն կը ստանայ չափչափածները կամ գրաւածները: Անոր ժառանգներու սպառումի պարագային անոր գարմէն Դաւիթի ընկերակիցը Սիմոն («յապղէն Օրբէլեանց») կը յաջողի նոյնպէս տիրանալ եւ ապա Զալկը յաջորդ նոյնպէս տիրանալ եւ ապա Զալկը յաջորդ նոյնպէս տիրանալ եւ ապա Զալկը (Թ. 239 էջ 42—51, Գլ. Զ. Ո՛յք լեան պարոնք Հաղբատայ եւ գիւ՞ղք կալան եւ ունին զնոյն Հաղբատայ եւ գիւղս նորա):

Կալուածներու, բայց յատկապէս չինքերու կարեւոր գիւանները կ'ունենայ Հաղբատ պատերազմներու, արշաւանքներու եւ աւերումներու միջոցին ու պատճառով, այսպէս՝ 1105ին, 1110ին, 1151ին, 1181ին, 1315ին, ԺԷ. դարուն, եւն եւն (հմմտ. Կիր. էջ 60, Արարատ 1886, էջ 451, 1915, էջ 880, էջմիածին, ամսագիրը, 1950, Է—Ը. 56—7): Երկրաշարժ մը 1668ին մեծ գիւանները կը պատառաժ մը եղած Հաղբատի (Յակոբեան Վ. Ա. Մանր ճառք Հաղբատի գիւղերու, Երեւան 1951, էջ 251):

Հաղբատի հարուստ վանքը այս գարուս սկիզբը ունէր 2 այգի, 51 դեսիատին հող 1500 դեսիատին ալ արօտատեղի եւ անտառ, որոնց համար գատ մէջ էր (Ազգը. Հանդ. 1901 Ը—Ը. էջ 419 եւ Նոր Դար 1896, էջ 153):

Այս մենաստանին մուտքի մէկ աղբիւրն ալ էր Ս. Նշանը, զոր տարին երկու անգամ կը չրջեցնէին Ղազախի մէջ: Զայն թշնամիէն ազատելու եւ ապահով պահելու համար կը դնէին Կայենոյ բերդին մէջ, բայց գերուած ու տարուած եւ վերստին ետ բերուած է (Աբարատ 1887 էջ 250—61 եւ Նոր Դար 1891, Թ. 153): Անոր պահպանին թիկունքին վրայ կայ «Ձետ աւետման աշխարհին Վրաց է Պարսիկ տղայ Մահմատ խանէն ի թուին Հայոց ՌՄԽԳ – 1794) հրամանաւ Ռուսաց կայսրուհւոյն Եկատարինէի ընդ զօրաց նորին եկի ի հայրենի աշխարհն իմ սակս օգնութեան եւ չոգայ ի երկրապատիւն վանօրէիցն մերոց Հաղբատու եւ Սանահնոյ տեսի զմայաւթիւնս նոցա եւ յափշտակութիւն սուրբ Նշանին Հաղբատու», ուստի կազմեցի զպահարանս եւ եդի ի սմա զիմ ճչմարիտ մասն ի կենաց փայտէն եւ զայլ մասունս սրբոց եւ ընծայեցի Հաղբատու սուրբ Նշանի վանից յիշատակ լինել յետից աստի եւ նախնեացն իմոց Զաքարիա Ամիր Սպասալարին Հայոց եւ վրաց, նաեւ ծնողացն իմոց Շիոշ բէգին եւ պարոն Քէթեւանին եւ իշխանազնեայ եղբարցն իմոց Մովսիսին, Բէժանին, Փարսադանին եւ բարեչաւիղ որդւոցն եւ դստերաց նոցին: Իսկ որ կարդացէք յիշեցէք յաղաւթս զՍանահնեցի երկայնաբազուկ Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին հիմնադիր եղեալ քաղաքաց Նոր-Նախիջեւանի եւ Գրիգորկուց քաղաքաց Նոր-Նախիջեւանի եւ Գրիգորկուց քաղաքաց Տաճառն 1779ն, ի թուին զորս ուղարկել յամին Տեառն 1779ն, ի թուին զորս ուղարկել յամին Տեառն 1779ն, ի թուին Հայոց ՌՄԽԶ, ի Մոսկով, ձեռամբ Դաւթի Յովհաննէսի (Արարատ 1887, էջ 260):

Ունէր դեռ ուրիշ մասունքներ, զորոնք յարգողները իրենց նուէրները չէին խնայեր: «Ընդ մէջ զրանց խորանացն հիւսիսային գաւթի. ի թուին ՉԻԹ (1280) յիշատակութեան Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եւ Մարիամ Աստուածածնին, ապա եմ զի Մկրտչին եւ մաս լուսոյ Աստուածածնին, ապա եմ զի սպասաւորքս սուրբ անապատիս զՍերովբ կրօնաւորս եւ զմկրտիչ կրօնաւորն եւ գկարապետ հարսուր եւ զմկրտիչ կրօնաւորն եւ գկարապետ հարսպան եւ զայլան յիշեցէք ի Քրիստոս (Նշատրք էջ 9—10, Խաչիկեան ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Ցիշատ. էջ 619): Նոյն Հաղբատ կամ Սանահին չեն ակնարկուած, այլ Ս. Երկրի Գուգարաց վանքը (հմմտ. Աճառեան վարդապետի վան վանօրէիցէ Հայոց, որ յերուսաղէմ, էջ 6): Նշենք որ Պրոկոպիոսի վկայութեան համաձայն Յուստինիանոս «Նորոգեց Պետրոս եւ Գուա-

[6] Conybeare, Cat. Brit. Mus. էջ 302:

[7] Աւետարանի մը Ցիշատակագրութեան մէջ կայ· «Ձվերջին կազմող սորին Թ. ՊԽԶ (1397) ...բերաւ սա ի կիլիկիոյ գաւառէն յատուածապահ զղեկէն որ կոչի Մըլկվան, ձեռամբ Յովհաննէս նուիրակին եւ կազմեցաւ սուրբ անապատս, որ կոչի Գուրակիս եւ կազմեցաւ սուրբ Յովհաննէս գարաց վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին եւ մասք լուսոյ Աստուածածնին, ապա եմ զի սպասաւորքս սուրբ անապատիս զՍերովբ կրօնաւորն եւ սպասաւորքս սուրբ անապատիս զՍերովբ կրօնաւորն եւ գկարապետ հարսուր եւ զմկրտիչ կրօնաւորն եւ գկարապետ հարսպան եւ զայլան յիշեցէք ի Քրիստոս (Նշատրք էջ 9—10, Խաչիկեան ԺԴ. դարի հայ. Ձեռ. Ցիշատ. էջ 619): Նոյն Հաղբատ կամ Սանահին չեն ակնարկուած, այլ Ս. Երկրի Գուգարաց վանքը (հմմտ. Աճառեան վարդապետի վան վանօրէիցէ Հայոց, որ յերուսաղէմ, էջ 6): Նշենք որ Պրոկոպիոսի վկայութեան համաձայն Յուստինիանոս «Նորոգեց Պետրոս եւ Գուա-

© National Library of Armenia

եւ զսուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին որ վկայաբեր ստոյգ նորա ճգոյթն առ մեզ է նախնեաբ գայն ի խնդրոյ եպիսկոպոսիս եւ սուրբ միաբանացս ընծայեցաք ի սուրբ կաթուղիկէս եւ այլ արդիւնս: Տէր Յովանէս եւ միաբանքս սահմանեցին տալն սուրբ Գրիգորի Ծակամըտին չարաթ աւրն եւ ղազարաթ եւ ղկիրակէն զամէն եկեղեցեացս պատարագն մեզ տանեն: Եւ եառն մեզ տան եւ այդի, ղինչ էլ միաբանից: Կատարիչքն աւրհնեն Յատուածոյ» (Թ. 239 էջ 66, Արարատ 1887 էջ 31, Զալալեան, էջ 71 եւ Brosset էջ 17):

Սագոնն հոն կը դնէ Ս. Բարթուղիմէոսի Աջը (Մաղաքիա արեղպ, Պատ. էջ 41):

Հաղբատ վանքը դեռ կանգուն է: Կը պատմէ իր արդիւնաւոր անցեալը: Կը ծրագրէ՞ արդեօք Զարթօնք մը անոպասելի:

ՄԱՆՐԱՀԻՆԻ ԵՒ ՀԱՂԲԱՏԻ ԲՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները իրենց պատմութիւնը իրենց դռներու ճակատներուն, ներքին եւ արտաքին պատերուն եւ կամարներուն, ինչպէս նաեւ շրջաբակերուն մէջ գտնուած չիրմնաքարերուն վրայ մեզի առէպ աւանդած են: Այս է՝ անոնք օժտուած են գանազան արձանագրութիւններով, որոնց մէջ յիշատակուած են անոնց հիմնութեան թուականները, իրենց յարակից պարագաներով բարերարներով ու անոնց ըրած նպաստները, գործեալ վախճաբարար ընդունած հոգեւոր ու բարոյական բարիքները, մաղթանքները ու հակառակէն նզովքները: Անոնք նոյնիսկ իրենց սիրուն տառերով եղած են յաւելագիրները գեղեցկութեան եւ գրաշուքի համ:

Սակայն ինչպէս բնութիւնն ու մարդը թուղթին եւ գրքին երբեմն ակամայ եւ երբեմն ալ ուզելով՝ ջնասած, այսպէս ալ՝ ժամանակի հոլովոյթի եւ թաւալումի ընթացքին արձանագրութիւններէ չատեր եղծուած ու ապականած են: Ագեաալից գէպքեր եւ երկրաշարժեր, թշնամիներու տոպատակութիւններ ու աւերութիւններ, նոյն իսկ տէրերու չահասիրութիւններ եւ անփութութիւններ քանի՛ քանի՛ վանքեր եւ եկեղեցի-

պարք կոչուած վանքերը» (Հանդ. Ամս. 1891, էջ 193):

ներ աւերակներու կոյտերու վերածած են, արձանագրութիւնները կրող քարեր հողերու տակ ծածկած, ցրած, տապին անդին տարած, ուրիշ շինութիւններու կառուցումին կիրարկած եւ կամ ոտքերու տակ մաշեցուցած՝ առանց խիղճ ընելու թէ ի՛նչ ծախքերով եւ ի՛նչպիսի նպատակներու համար անոնք կոկուած, քանդակուած ու գրուած են: Բայց բարեբախտօրէն գտնուած են անձեր, որոնք գտնոյք գնահատած ու պահպանած են իրենց նախնիներու անգարժէքներ ու մասունքներ: Նմանապէս անձեր,— յաւէտ երախտապարտ ընալու ենք անոնց — որոնք յոգնութեան ու տաժանքի յանձնառու՝ այդ արձանագրութիւնները կարդացած են եւ գանոնք թուղթի ու մամուլի յանձնելով կորուստէ ազատած եւ հանրութեան մատչելի ըրած:

Սանահին եւ Հաղբատ վանքերու արձանագրութիւնները կարդացած ու մեզի աւանդած կամ հրատարակած են.

1. Յովհաննէս Ղրիմեցի – Պատմութիւն հնչակաւոր վանից Հաղբատայ սուրբ Նշանին, թ. 239 Զեռագիր Նոր Ջուղայի:

2. Բրոսէ Մ. որ հրատարակած է վերոյիշեալին երկին մէջ գտնուած արձանագրութիւնները կցելով դիտողութիւններ (Համմա. Description des monastères Arméniens d'Haghbat et Sanahin. S. Pétersbourg 1863:

3. Յ. Ոսկերիչեան Յ. — Թ. 513 Զեռագրէ Վիէն. Մխիթարեան Մատենադարանի (Համմա. Տաշեան Հ. Յ. Մայր ցուցակ Վիէն. Մխիթ. Մատ. էջ 984) հրատ. Կռունկ Հայոց աշխարհի 1890, Գ. էջ 305:

4. Զալալեան Ս. Վ. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփխիս, Ա. 1842 եւ Բ. 1858:

5. Երզնկեանց Ռ. – Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ ... Վաղարշապատ 1886 (օգտուած եմ Արարատ ամսագրէն, 1886–8):

5. Լալայեանց Ե. Բորչալուի գաւառը (Ազգր. Հանդէս 1901, է—Ը):

7. Յարութիւնեան, Սանահին (Ազգր. Հանդէս 1898, Գ.):

8. Քալբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք (Արձագանք 1884):

9. Յովսէփեան Գ. արքեպ. Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Ա. Պրակ Երուսաղէմ 1935:

10. Ղաֆադարեան Կ. Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան 1957[1]:

11. Կոստանեան Կ. Վիմական տարեգիր, ցուցակ Ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, Պետերբուրգ 1913:

12. Եղիազարեան Հ. Սանահին (Համմա. էջմիածին ամսագիր 1958):

Կոստանեանի այս հրատարակութիւնը, բաղձալի էր՝ թէ կատարեալ հաւաքածոյ մ'ըլլար, դժբախտաբար ունի բաւական թերութիւններ (համմա. Ղաֆադարեան, Սանահնի վանքը... էջ 70) եւ յոյժ ցանկալի է հայ բոլոր արձանագրութիւններու լիակատար համեմատական հաւաքածոյ մը, որ մեր այս գրութեան ամէնէն կարեւոր ու դժուարին մասը կազմէց, սակայն հրաժարեցանք անոր հրատարակութենէն Ղաֆադարեանի վերոյիշեալ հրատարակութենէն վերջ՝ յուսալով որ ինչպէս Սանահինի արձանագրութիւնները այնքան լուրջ նկատողութեան եւ թերութիւնները այնքան արժանացան, բծախնդիր հրատարակութեան արժանացան, նաեւ Հաղբատի արձանագրութիւններն ալ նոյն անձէն կամ ուրիշ անհատ մը կը կարդացուին, կը լուսանկարուին, կ'ուսումնասիրուին եւ լոյս կ'ընծայուին:

Արձանագրութիւններու ընթերցումը կարծուածին չափ դիւրին չէ: Յաճախ անոնք չատ դժուարին տեղեր գրուած են եւ բարձր կամարներու վրայ, որպէս զի մարդուն ձեռքը դիւրաւ չմերձենայ, բայց ապականող ձեռքը դիւրաւ չմերձենայ, բայց դժբախտաբար աւելի սակաւ ցած ու աչքի դարնող տեղեր, որպէս զի աչքը տեսնէ եւ սիրտը յիշէ: Դարձեալ գրուած են իրարու չատ մօտ եւ կցուած տառերով եւ գրչագրով, որով դժուարընթեռնելի: Ժամանակն ալ գրած է իր ապականարար գրչեմը, մարած է որոշ տառեր եւ անոնց տեղ ուրիշներ դուն ոտքն ու ձեռքը կատարած են իրենց աւերիչ դերը, մաշեցուցած, կոտրած, ու սրբած: Ուստի զանոնք կարդալու համար հարկ է ունենալ յոգնելու արտակարգ ուժգնութիւն, ուղիղ դիտաւորութիւն, ծանօթութիւն հնադրութեան, եւ հնախօսութեան, համառութիւն պատմական անցքերու եւ անձերու:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Գուգարքի վանքերու եւ յատկապէս Սանահին ու Հաղբատ մենաստաններու արձանագրութիւններու վրայ, կ'ուրացնենք Գ. Սարգիսեանի սա խօսքերը·

«Կոստանեանցի կատարած աշխատանքը — Վիմական Տարեգիրը — Բարձրաքաշի (կը — Վիմական Տարեգիրը եւ Հաղբատի) վիմագրութեան նկատմամբ որ եւ է արժէքից զուրկ է, որովհետեւ օգտուելով Զալալեանից, հարազատ չէ մնացել սկզբնաղբիւրին, քմահաճ կերպով ուղղել է արձանագրութիւնները, կրճատել է դրանք, բաց է թողել ամբողջ հատուածներ եւ այսպիսով արժէքազրկել իր բերած նիւթը: Ինչ վերաբերում է Զալալեանի պէտք է ասել որ նրա վերծանութիւնները չատ սակաւ բացառութեամբ սխալներ եւ տարբերութիւններ ունեն վիմագրերի տեքստի համեմատութեամբ, մանաւանդ յատուկ անուններն ընթերցման մէջ»[2] (էջմիածին, ամսագիր, 1951, Թ–Ժ. էջ 40):

Տարիներ առաջ Քաջունի Զալալեանցի սխալներն երեւան կը հանէր եւ կը հաստատէր թէ Հաղբատի ու Սանահինի գրուղէր թէ Հաղբատի ու Սանահինի մէջ իրեն ըսած կ'ըլլան թէ Զալալեան անձամբ իր յառաջ բերած արձանքը անձամբ իր յառաջ բերած արձանքը չէ կարդացած: «Այլ ուղղագրութիւնները չէ կարդացած: Այլ ուղղագրութիւնները չէ կարդացած է Շնորհալի Յարութիւն գործակից Տէր Բարսեղեանի ձեռագրից, եպիսկոպոս Տէր Բարսեղեանի ձեռագրից, որ ինչպէս ասում են առնուած է Ղրիմեցի Յովհաննէս վարդապետի Զեռագրից որ կազմել է վերջինս Եփրեմ կաթողիկոսի այս տեղ եղած ժամանակ» (Արձագանք 1884 էջ 628): Ղաֆադարեան ապացոյցներով կը հերքէ այս պնդումները եւ կ'եզրակացնէ «Զալալեանց Ղրիմեցուց չի արտագրել իր արձանագրութիւնները, այլ ինքնուրոյն կերպով պատերից ընդօրինակել». (Սանահ)նի վանքը... էջ 67): Իսկ Յովհ. Ղրիմեցւոյ համար քը...

1 Կ. Ղաֆադարեանի այս կարեւոր գրութիւնը նաեւ յիսադային Հ. Եղիազարեանի չահեկան յօդուածները «էջմիածին» ամսագրի մէջ (սկսած 1958 Օգոստոս, Թ. Ը) Սանահինի եւ անոր արձանագրութիւններու մասին՝ չատ ուշ առացած ըլլալով, չեմ կրցած այս ուսումնասիրութեանս մէջ անոնցմէ չատ չափ օգտուել եւ անոնց վարկածներու նկատմամբ արտայայտուիլ:

2 Հետեւաբար գրաչութեամբ եւ կասկածով մերձենալու է արձանագրութիւններու ընթերցումներուն եւ անոնց հարազատութեան (Համմա. Արձագանք 1888, էջ 645 եւ Mélanges Asiatiques... Bul. Acad. de S. Pétersbourg 1863, t. IV, p. 612):

© National Library of Armenia